

Perspectiva històrica del conflicte lingüístic al domini territorial hispànic del català

A historical perspective of the linguistic conflict in the Hispanic territorial domain of Catalan

Daniel ESCRIBANO
Doctor en Sociologia

Data de recepció: 30 de març de 2015

Data d'acceptació: 9 de juny de 2015

RESUM

Aquest article pretén aportar una interpretació de la dinàmica del conflicte lingüístic al domini territorial hispànic del català. S'hi defensa que, amb l'entronització dels Trastàmara a la Corona d'Aragó, s'inicià un procés d'extensió gradual de la diglòssia, el qual es començà a revertir al tombant dels segles XIX i XX, amb l'emergència i consolidació del catalanisme polític, que reivindicava la plena restauració funcional de la llengua catalana.

PARAULES CLAU: diglòssia, conflicte lingüístic, castellanització, història de la llengua catalana.

ABSTRACT

This article presents an interpretation of the dynamics of the linguistic conflict in the Hispanic territorial domain of the Catalan language. It explains that, with the enthronement of the Trastamara dynasty in the Crown of Aragon, a process of a gradual spread of diglossia started. This process began to decline in the late 19th and early 20th centuries, with the emergence and consolidation of political Catalanism, which claimed the full functional restoration of the Catalan language.

KEYWORDS: diglossia, linguistic conflict, "Spanification", history of Catalan.

1. SOCIOLINGÜÍSTICA DE L'ANTIC RÈGIM

1.1. *Quasidiglòssia de classe als regnes de la Corona d'Aragó*

A partir de l'entronització de la dinastia castellana dels Trastàmara (1412), en un context de crisi econòmica i demogràfica europea, especialment intensa a Catalunya, començà un lent procés de castellanització de la noblesa dels regnes de la Corona d'Aragó, per bé que el llatí i, al seu domini territorial respectiu, les llengües catalana i aragonesa eren els idiomes de les institucions (Segarra, 1996: 169).

Aquest procés de penetració del castellà dins els estaments dominants s'aprofundiria, tot i que a un ritme encara molt lent, amb la unió dinàstica amb la Corona de Castella, l'any 1474. Ninyoles (1985: 35) ha aplicat el concepte fishmanà de *diglòssia sense bilingüisme* (Fishman, 1972: 98) per a descriure la dinàmica sociolingüística valenciana d'entre els segles XVI i XX. En aquest context, això significa que una part de la societat (bàsicament, els estaments dominants i els grups socials ascendants) era competent en dues llengües —tres, en realitat, en l'exemple històric esmentat—, però les utilitzava de manera diferenciada, d'acord amb un esquema funcional on l'idioma sobrevingut, «alt» (A), el castellà, operava cada cop més com a vehicle socialment prescrit per als àmbits d'ús corresponents a situacions comunicatives elevades, mentre que la llengua «baixa» (B), el català, quedava cada cop més arraconada als àmbits de formalitat baixa. Marfany (2001: 409, *passim*) també ha anotat l'existència d'un procés d'extensió gradual de la diglòssia al Principat de Catalunya durant el mateix període, bo i destacant-ne el contingut «diferencial classista». A tots dos casos, però, com que la diglòssia estava restringida socialment, atès que l'accés a l'aprenentatge de la llengua A coincidia, aproximativament, amb una frontera social —car els estaments inferiors no tenien accés a l'aprenentatge del castellà—, la diglòssia no comportà substitució lingüística. En canvi, l'exclusió creixent dels àmbits d'ús formals implicà conseqüències greus per a la llengua catalana, especialment perceptibles en la literatura i en l'accentuació de les diferències diatòpiques, amb l'erosió consegüent de la consciència de la unitat lingüística (Rafanell, 1999: 66 i 75). Tots aquests factors han fet que, convencionalment, hom parli d'aquests segles com un període de *decadència* (Comas, 1980: 169). Tanmateix, abans dels decrets de derogació dels furs d'Aragó i València i reducció a les lleis i govern de Castella,¹ d'establiment i planta de l'Audiència Reial de Mallorca,² i de Nova Planta de l'Audiència Reial de Catalunya,³ el català era, al seu domini territorial, la llengua de les institucions «de la terra», ensems amb el llatí, per la qual cosa, abans d'aquests fets, per bé que la situació diglòssica era creixent, no era total, en la mesura que el mateix caràcter de llengua institucional significava un reducte de prestigi per a la llengua catalana. En el cas del Principat de Catalunya, era utilitzat a diverses institucions: les Corts, la Diputació del General, els ens municipals, les administracions de justícia i eclesiàstica, a l'ensenyament —junta-

1. «Ley I. D. Felipe V. en Buen-Retiro por decreto de 29 de Junio de 1707. *Derogacion de los fueros de Aragon y Valencia; y su reduccion á las leyes y gobierno de Castilla*» (1805), a *Novísima recopilación de las leyes de España. Dividida en XII libros. En que se reforma la Recopilacion publicado por el Señor Don Felipe II. en el año de 1567, reimpressa últimamente en el de 1775: Y se incorporan las pragmáticas, cédulas, decretos, órdenes y resoluciones Reales, y otras providencias no recopiladas, y expedidas hasta el de 1804. Mandada formar por el señor don Carlos IV*, tom II, llibre III, títol III, p. 13, Madrid.

2. «Ley I. D. Felipe V. en Buen-Retiro por Real Decreto de 28 de Nov. de 1715. *Establecimiento y planta de la Real Audiencia de Mallorca*» (1805), a *Novísima recopilación de las leyes de España. Dividida en XII libros...*, tom II, llibre V, títol X, p. 411-413.

3. *Nueva Planta de la Real Audiencia del Principado de Cathaluña establecida por Su Magestad, con Decreto de diez y seis de Enero de mil setecientos y diez y seis* (1716), Barcelona, Por Joseph Texidò, Impresor del Rey nuestro Señor.

ment amb el llatí— i a les lleis, documents notarials, llibres dels gremis i confraries (Segarra, 1996: 187), tot i que, a partir de la unió de corones, les institucions centrals de la nova monarquia utilitzaren també el castellà arreu del territori per als documents oficials. Marfany (2001: 130) apunta que el procés de configuració de la monarquia com a poder polític absolut, amb el conflicte concomitant amb «les institucions de la terra», tingué també, a partir del segle XVII, un vessant específicament lingüístic, una expressió del qual fou l'incompliment per la institució virregnal del «principi tàcit» d'acord amb el qual havia d'utilitzar el català com a llengua corporativa. En qualsevol cas, però, les institucions catalanes no només se servien del català per a les comunicacions oficials adreçades a destinataris de dins el domini lingüístic, ans també a les institucions de fora, incloent-hi la monarquia (Kamen, 1995: 31). Al Regne de València, en canvi, on la noblesa es castellanitzà abans i més pregonament que no la principatina, la penetració del castellà a les institucions sembla que fou molt àmplia, almenys en algunes comarques, ja al segle XVI (Sanchis Guarner, 2001: 41).

1.2. Diglòssia de classe després dels decrets d'abolició foral

Ni el decret del 29 de juny de 1707, de derogació dels furs dels regnes d'Aragó i València i reducció a les lleis i govern de Castella, ni el del 28 de novembre de 1715, d'establiment i planta de l'Audiència Reial de Mallorca, no contenien disposicions de caràcter lingüístic. Tan sols n'hi havia al Decret de Nova Planta de l'Audiència Reial del Principat de Catalunya, del 17 de gener de 1716, però limitada a l'esmentada Audiència Reial, on es prescrivia que «[l]as causas [...] se substanciarán en lengua castellana». A la pràctica, però, la política de la monarquia borbònica consistí a imposar, lentament però progressiva, el castellà a les administracions i als documents oficials,⁴ la qual cosa aguditzà la diglòssia que patia la llengua catalana des dels segles anteriors, per bé que amb la limitació sociològica esmentada, producte del caràcter estamental de la societat de l'Antic Règim, de tal manera que no implicà la castellanització im-

4. A la ciutat de València, tot just promulgat el Decret del 29 de juny de 1707, la Cancelleria de València respongué a una consulta de les autoritats locals de la ciutat que les còpies de la documentació municipal s'haurien de redactar en endavant «en lengua castellana», per bé que «la Chancillería nombrará traductor o intérprete, como se hace en el Consejo y los demás tribunales quando es necesario» (*apud* Montoya, 2012: 4 i 5). A Mallorca, l'any 1717, el mateix Felip V, per bé que havia respost afirmativament a la recomanació que, a les causes a l'Audiència Reial, «las letras y provisiones se despachen, como por lo pasado, en lengua mallorquina, como tambien que se reciban los testigos, así de causas criminales como civiles, en el mismo idioma mallorquin, para evitar el inconveniente, que se ha de seguir, de equivocar en muchas ocasiones los Escribanos el hecho del declarante, por no entender la lengua castellana, no habiendo inconveniente en que se reciban en mallorquin, por ser del cuidado de los Relatores la traduccion al idioma castellano», havia ordenat que «se procure mañosamente ir introduciendo la lengua castellana en aquellos pueblos». «Ley IV. D. Felipe V. en Madrid por resol. de 11 de Diciembre de 1717. *Declaraciones de dudas acerca de lo dispuesto en la ley 1^a de este título sobre la nueva planta de la Audiencia de Mallorca*» (1805), a *Novísima recopilación de las leyes de España. Dividida en XII libros...*, tom II, llibre v, títol x, p. 416-417.

diata del conjunt de la societat del domini territorial català. I és que, mentre que els elements elevats ja s'havien castellanitzat, o es trobaven en un intens procés de castellanització, abans de la victòria borbònica a la Guerra de Successió (Marfany, 2001: 188), no hi havia els mitjans per a dur a terme cap tipus de política de substitució lingüística en societats en què només sabien castellà els estaments privilegiats i no hi havia cap sistema d'ensenyament obligatori universal. En efecte, segons les dades del cens de 1786-1787 encarregat pel comte de Floridablanca, el percentatge d'alfabetització al Principat es reduïa al 10,1 % per al grup d'edat comprès entre els set i els vint-i-cinc anys, i al 18,2 % per al grup d'entre set i setze anys (Moral i Ajadó, 1995: 213 i 214). A la qual cosa cal afegir la precarietat del nivell de competència en castellà dels mateixos docents,⁵ com també l'escàs temps que passaven a l'escola els infants que hi tenien accés.

1.2.1. La diglòssia a l'ensenyament i la predicació

La primera disposició normativa relativa a l'ús del castellà en aquest àmbit fou la Cèdula reial del 23 de juny de 1768, en què el monarca ordenava que «la enseñanza de primeras Letras, Latinidad, y Retórica se haga en lengua Castellana generalmente, donde quiera que no se practique», mesura que hom fonamentava en el propòsit d'«extender el idioma general de la Nacion para su mayor armonía, y enlace recíproco».⁶ Tanmateix, del redactat d'aquesta norma, no se'n seguia que tot l'ensenyament s'hagués de fer en castellà, atès que no s'hi esmentava l'ensenyament de la «doctrina christiana», per la qual cosa cal deduir que, a la major part de centres d'ensenyament, aquesta es continuà impartint en la llengua del país. En efecte, encara l'any 1801, l'Audiència Reial de Catalunya ordenava que, als col·legis reials de primeres lletres, el catecisme de doctrina cristiana fos «en idioma Catalán», «a fin de que sea comprendido el espíritu de las preguntas, y respuestas, y se consiga al mismo tiempo la instruccion en la lectura del Idioma de este País».⁷ L'any 1814, al prefaci de la seva *Gramatica y apologia de la llengua cathalana*, també Joseph Pau Ballot (1987: xxv) consignava que «la doctrina christiana» «se ensenya y explica» en català. D'acord amb la interpretació de Marfany

5. A tall d'exemple, l'any 1784, el síndic de l'Ajuntament de Girona apuntava en un informe «la cortísima agilidad en el idioma español» del mestre de l'aula de primera gramàtica de l'escola pública (*apud* Marfany, 2001: 274).

6. *Real Cedula de su magestad, a consulta de los señores del Consejo, reduciendo el arancel de los derechos procesales á reales de vellon en toda la Corona de Aragon, y para que en todo el Reyno se actúe y enseñe en lengua Castellana, con otras cosas que expresa* (1768), Madrid, en la Oficina de Don Antonio Sanz, Impresor del Rey nuestro Señor, y de su Consejo.

7. La citació pertany al *Plan Methódico de los ejercicios académicos para el Colegio Real de Primera Letra, establecido nuevamente en Barcelona, y de la Enseñanza Uniforme para todas las Escuelas de dicha Ciudad, y Principado, aprobado, y mandado observar por su Magestad y Señores del Consejo con Provisión de 22. Diciembre de 1800. y acordado su cumplimiento por la Real Audiencia de Cataluña en 7 Enero 1801*, el qual és esmentat a Puig (1985: 238 i 246, n. 20).

(2001: 238, 246 i 257), el fet que l'Església mantingués la predicació en català en els sermons adreçats al poble treballador, com també que l'ensenyament de la doctrina cristiana s'impartís en català, fóra expressió del caràcter «classista» i diglòssic de la realitat sociolingüística catalana. Atès que el català era l'única llengua comuna de tota la societat catalana, el procés de socialització ideològica del gruix de la població —el fonament del qual, a l'Antic Règim, era precisament el cristianisme— calia fer-lo en la llengua que entenia tothom, sense que aquesta tria contingués cap més connotació que no la mera instrument. En canvi, el fet que, fora del seu domini territorial, el castellà fos patrimoni privatiu de les elits i instrument d'ascens social implicava que hom tingués interès a aprendre'n, però no que ensenyar-ne fos condició *sine qua non* per a socialitzar els infants dins la posició social que els era imposada en la societat estamental. Fóra per això que el castellà es reservava per a matèries elevades com la retòrica i la gramàtica, mentre que hom no es pronunciava sobre quina havia d'ésser la llengua en què s'havia de transmetre la matèria d'adoctrinament en els valors socialment imperants (Marfany, 2001: 275 i 276). En aquest sentit, doncs, la distribució funcional de les llengües que era subjacent a aquest esquema era del tot diglòssica: català com a idioma vulgar i d'iniciació a l'ensenyament (B) i castellà com a llengua per a les matèries de més categoria (A). Ho expressà de manera perspícua el fiscal de l'Audiència Reial de Catalunya, Manuel Sisternes, en una resolució de 1770 —en què, significativament, interpretava la Cèdula de manera favorable a l'ús docent del català—: «es sin duda más conveniente y útil al Estado, el que los pobres y ricos sean bien instruidos en los principios de la fé y Religión, aunque no adquieran toda la perfección en leer, escribir y contar ni salgan con aquella disposición que les proporciona mejor para entrar en la Gramática» (*apud* Marfany, 2001: 275).

Per tant, com a instrument de castellanització dels infants, l'efecte de la Cèdula fou superficial. Així ho suggereixen, si més no, els resultats de l'informe presentat l'any 1778 sobre l'ensenyament a les escoles del Principat pel comissari general del servei policíac establert a Catalunya, Francisco de Zamora. En efecte, d'acord amb els informadors de Zamora, a Granollers l'ensenyament de primeres lletres es feia en català i només en la mesura que els infants «van adelantándose se les hace leher en español y latín». El mateix criteri se seguia deu anys després a Vilafranca del Penedès i al Vendrell. Així mateix, en una escola secular i a l'escola del bisbat de Girona, a l'escola pública de Ripoll, a Manlleu, a Torelló, a Sant Joan de les Abadesses, al corregiment de Talarn, a les escoles seculares de Lleida, a Vila-rodona, a Ribes, a Piera, a Sant Pere de Riudebitlles, a Sant Quintí de Mediona i a Capellades l'ensenyament era en català, com també a tres de les quatre escoles de primeres lletres de Tarragona (Ferrer i Gironès, 1995: 450-456). Ferrer i Gironès (1995: 457) conclou que «per a una gran majoria el procés educatiu començava pel català, seguia pel castellà i acabava pel llatí». ⁸ A més, com ha fet notar Anguera (1997: 31), és versemblant pensar que, atès

8. Val a dir que en algunes escoles d'ordes religiosos on estudiaven infants procedents de grups socialment emergents, com els jesuïtes o els escolapis, l'ensenyament del castellà ja s'hi havia introduït abans de la Cèdula de 1768 (Marfany, 2001: 405 i 409).

el caràcter oficial de l'enquesta, les dades reals de docència en castellà fossin inferiors a les declarades.

1.2.2. La prohibició d'editar llibres en català

Una mesura adreçada a aprofundir en la diglòssia, bo i restringint els àmbits d'ús del català com a llengua escrita, fou la prohibició imposada a la Universitat de Cervera d'editar llibres en català, notificada pel Consell de Castella en carta del 20 de març de 1773 (Ferrer i Gironès, 1993: 56). Després de la promulgació del Decret reial de l'11 de maig de 1717, pel qual s'erigia la Universitat de Cervera i se suprimia la resta de les que hi havia al Principat, la monarquia atorgà a la universitat cerquerina el monopoli del dret a imprimir tots els llibres per a l'ensenyament de tots els nivells arreu del Principat (Prats, 1993: 117-121 i 314). L'origen de la disposició esmentada contra la impressió de llibres en català sembla que radica en la denúncia del corregidor de Vic, en carta al ministre d'Hisenda, Pedro Rodríguez de Campomanes, datada el 22 d'agost de 1768, que la universitat esmentada només imprimia llibres en català, per la qual cosa el corregidor, amb el suport dels regidors de la ciutat, demanava que s'autoritzés la ciutat a imprimir. Aquesta petició generà un conflicte entre la universitat cerquerina i la ciutat de Vic davant el Consell de Castella, arran del qual arribà la resolució esmentada (Prats, 1993, 315 i 316).⁹ Significativament, el Consell motivava aquesta interdicció en el fet que, de conformitat amb la Cèdula del 23 de juny de 1768, el català havia deixat d'ésser llengua «de común enseñanza» (*apud* Ferrer i Gironès, 1993: 56). Si bé ja hem indicat que ni l'Audiència Reial de Catalunya no havia interpretat així aquesta disposició ni, ni de bon tros, s'havia bandejat la llengua catalana de la docència, aquesta argumentació és prou indicativa del fet que la interpretació del Consell de Castella era força més restrictiva. Tanmateix, Ferrer apunta que aquesta nova disposició no implicà la desaparició dels llibres d'ensenyament en català, per tal com «la regulació de les llicències administratives de tots els llibres antics, o que ja havien estat publicats», quedà en mans dels bisbes, els quals continuaren donant sortida als llibres en català mitjançant la reedició de llibres antics (Ferrer i Gironès, 1993: 57). Prats (1993) assenyalava que, després de la data d'aprovació del dictamen definitiu del Consell de Castella, es continuaren imprimint llibres en català (i no restringeix l'afirmació als llibres antics) i al·lega com a prova addicional el fet que el Consell reiterà posteriorment les ordres prohibitòries.

Tanmateix, pel que feia al reforçament de l'exclusió del català com a llengua A, la gravetat de mesures com la Cèdula reial de 1768 o la prohibició d'editar llibres nous en català no pot ésser menystinguda, atès que, tot i que no desaparegués de l'ensensa-

9. Aquest autor no esmenta la carta citada per Ferrer, sinó el dictamen proposat pel fiscal del Consell, del 14 de febrer de 1772, en què recomanava que es notifiqués a la universitat la prohibició d'imprimir, vendre o utilitzar llibres en català, i el dictamen final del Consell, del 22 de novembre de 1774, que recollí aquesta proposta.

ment, no era estudiada com a matèria, la qual cosa impedia la modernització del català com a llengua literària d'acord amb les tendències de l'època i fins i tot entrebancava el mateix manteniment dels models de referència de l'època anterior a la seva desinstitucionalització *de facto*. Quant a la prohibició d'editar llibres nous, el fet que es reeditessin sobretot llibres antics implicava la congelació de la llengua literària en un model arcaic i, doncs, provocava l'increment de la distància entre llengua escrita i llengua oral coetània.

2. EL RÈGIM LIBERAL: CONSTRUCCIÓ NACIONAL I POLÍTICA LINGÜÍSTICA

2.1. *El lent procés de difusió de la «llengua nacional» a l'ensenyament (1836-1902)*

Dins les ciències socials, hom situa l'origen dels processos de construcció dels estats nacionals en la transformació de les monarquies absolutes en sistemes representatius basats en el principi de sobirania nacional, amb l'elevació de tota la població, incloent-hi la sotmesa a la dominació del règim senyorial, a la categoria de ciutadans i subjectes de drets. Una de les característiques d'aquest procés és la difusió entre el conjunt dels ciutadans d'un idioma com a llengua comuna (habitualment, el de més pes demogràfic), per a una societat que hom pretén més interconnectada i cohesionada, elevat a la categoria de símbol d'identitat nacional. Idealment, això suposava que, a diferència del que succeïa a l'Antic Règim, als territoris en què l'idioma que el poder polític anomenava *nacional* no era llengua nativa, el fet d'ésser-hi competent perdia gradualment el caràcter de marcador social i tendia a esdevenir condició *sine qua non* per a l'exercici dels nounats drets de ciutadania. En aquest procés d'extensió del coneixement de la «llengua nacional», el sistema d'ensenyament exercia un paper cabdal.

Quant als territoris de la monarquia espanyola, la «transició» del règim senyorial al règim liberal tingué lloc entre les Corts de Cadis (1811) i l'aprovació de la Constitució de 1837. Tanmateix, cal assenyalar que fou un procés caracteritzat pel pacte entre la mateixa monarquia i el liberalisme, de tal manera que el nou Estat «liberal» borbònic fou controlat pels sectors més conservadors del liberalisme i més vinculats a la gran propietat agrària (Riquer, 1994: 99 i 100). Aquest caràcter virulentament conservador i classista del règim liberal espanyol implicà que l'efecte del sistema d'ensenyament com a instrument de castellanització de les comunitats de llengües altres fos molt limitat. Pel que fa a les normes jurídiques adreçades a imposar l'ús del castellà com a llengua docent, al Decret reial del 3 d'agost de 1836, pel qual s'aprovava el Pla General d'Instrucció Pública,¹⁰ ja sota el Govern liberal d'Isabel II, hom prescriví que «la llengua nacional es la única de que se hará uso en las explicaciones y libros de texto» (art. 84). Tot i que el redactat literal no era incompatible amb usos docents de caràcter diglòssic (explicacions en castellà i missatges d'altra naturalesa, bàsicament informal, en la llengua del país), el cert és que la voluntat del poder polític era clara en el sentit

10. *Gaceta de Madrid* (GM) (1836), núm. 600 (9 agost), suplement, p. 1-7.

que s'havia d'utilitzar el castellà (significativament anomenat ja *llengua nacional*, en sintonia amb la ideologia lingüística del liberalisme) en totes les matèries de l'ensenyament. De tal manera que, si bé era possible un cert grau de diglòssia *dins cada matèria*, el pla ja no deixava marge per a situacions de diglòssia *entre matèries*, tal com passava amb la Cèdula de 1768. Tanmateix, una tal disposició, si més no en el termini immediat, era del tot inaplicable als països de llengua altra que el castellà, atesa la mateixa realitat sociolingüística i la precarietat del sistema educatiu heretat de l'Antic Règim. Així, testimonis coetanis, com el de l'escriptor Josep Martí i Folguera, consignaven, al final d'aquesta mateixa dècada, que, «en todas las escuelas de Cataluña la enseñanza era completamente catalana [...], la documentación pública era catalana [...] y los sacerdotes no predicaban más que en catalán» (*apud* Anguera, 1997: 35). Precisament com a prova de l'ús escàs del castellà en l'ensenyament a Barcelona cal entendre una nota del govern de la província del 24 de maig de 1851, en què hom informava que «en varios establecimientos de instruccion primaria de esta capital y pueblos de su provincia se hace pasar á los niños en catalan, hablar con mas frecuencia en este dialecto y muy poco en idioma castellano».¹¹

Justament la irrealitzabilitat a curt termini d'aquestes pretensions castellanitzadores sembla que hauria empès el legislador a establir unes disposicions lingüístiques força més contingudes a la Llei d'instrucció pública, del 9 de setembre de 1857.¹² En efecte, el text de la llei, pel que feia a la qüestió lingüística, només consignava que l'ensenyament primari es compondria de «principios de gramática castellana, con ejercicios de ortografía» (art. 2), i que, a les assignatures de l'ensenyament primari i secundari públics (art. 86 i 88), «[l]a Gramática y Ortografía de la Academia Española serán texto obligatorio y único» (art. 88). A més que, a diferència del pla de 1836, la llei no contenia cap disposició regulatòria de la llengua en què els mestres havien d'impartir les classes, el legislador introduí una clàusula que autoritzava indirectament l'ús de material doctrinal redactat en idiomes altres que el castellà: «La Doctrina cristiana se estudiará por el Catecismo que señale el Prelado de la diócesis» (art. 87). Així mateix, cal apuntar que el legislador únicament establí com a obligatòria «[l]a primera enseñanza elemental», que limitava a l'edat compresa entre els sis i nou anys, i, a més, eximia de l'obligació d'enviar els infants a l'escola els progenitors que «les proporcionen suficientemente esta clase de instruccion en sus casas ó en establecimiento particular» (art. 7). Aquest ensenyament públic obligatori, a més, tan sols era gratuït per als «niños cuyos padres, tutores ó encargados no puedan pagarla, mediante certificación expedida por el respectivo Cura párroco y visada por el Alcalde del pueblo» (art. 9). Per tot això, no sorprèn que, encara l'any 1887, la taxa espanyola d'analfabetisme entre la població més gran de deu anys fos del 65 % i l'any 1910, del 52 %. A França, en canvi, l'any 1870, la taxa d'escolarització entre el grup d'edat comprès entre els cinc i els catorze anys era del 50 % i a Itàlia, del 55 % (Riquer, 1994: 109, n. 22). Així, no resulta gens sorprenent que l'eficàcia del sistema educatiu quant a la difusió del castellà

11. *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona* (BOPB) (1851), núm. 64 (28 maig), p. 1.

12. GM (1857), núm. 1710 (10 setembre), p. 1-3.

resultés escassa en societats com les del domini territorial de la llengua catalana, en què, a més, la competència en castellà del mateix personal docent era precària. I és que si, com hem vist amb la Cèdula reial de 1768, a l'Antic Règim, l'ensenyament tenia una finalitat de manteniment de l'*statu quo* social, la qual cosa tenia també una dimensió sociolingüística, el «classisme» de l'ensenyament també operava a l'Estat burgès liberal espanyol en un sentit més general. Tal com apunta Riquer (2002: 44), «[l]as elites conservadoras no sólo no deseaban correr los riesgos políticos de generar una política de participación de los grupos subalternos, sino que tampoco estaban dispuestas a costear políticas generadoras de nuevos consensos, como sería extender eficazmente la enseñanza obligatoria como medio de socialización y de nacionalización».

Les pretensions governatives de castellanitzar de manera dràstica la totalitat del sistema d'ensenyament als territoris de llengües altres que el castellà abans de la dictadura del general Miguel Primo de Rivera (1923-1930), si mai n'hi havia hagut, foren abandonades el desembre de 1902. El 21 de novembre, el ministre d'Instrucció Pública del Govern liberal de Práxedes Mateo Sagasta, Álvaro de Figueroa y Torres, comte de Romanones, aprovà un decret reial¹³ en què preveia amonestacions, primer, i separació del magisteri, després, per als mestres d'ensenyament primari «que enseñasen á sus discípulos la doctrina cristiana ú otra cualquiera materia en un idioma ó dialecto que no sea la lengua castellana» (art. 2). Així mateix, el Govern disposava que «[e]n las diócesis donde no existiesen catecismos escritos en castellano y aprobados por el Prelado respectivo, los Maestros utilizarán como texto de doctrina cristiana cualquiera de los que, estando escritos en el idioma nacional, tengan la aprobación del Arzobispo Primado de las Españas» (art. 3). Aquesta darrera prescripció contradeia l'article 87 de la Llei del 9 de setembre de 1857, suara esmentat, que fixava com a competència episcopal la designació del catecisme d'ús a les escoles. Aquest decret desfermà fortes protestes a Catalunya —atès que hi havia un potent moviment regionalista, amb una forta presència a les institucions, que tenia entre els seus objectius polítics la plena restauració funcional de la llengua catalana— i l'oposició de la mateixa jerarquia eclesiàstica catalana, tant per l'esperit del decret com per la vulneració d'una prerrogativa episcopal reconeguda legalment, fins al punt que el mateix Govern entrà en crisi setmanes després (Grau, 2006: 134-147). Una de les primeres mesures que prengué el Govern següent, de signe conservador i presidit per Francisco Silvela, fou l'Ordre reial del 19 de desembre,¹⁴ la qual rebaixava substancialment el contingut del Decret del 21 de novembre. En efecte, el número 2 de l'ordre restituïa la facultat episcopal «en punto á la designación de textos para la enseñanza de la doctrina cristiana en las Escuelas» i limitava sensiblement l'abast de les sancions previstes a l'article 2 del decret, fins al punt que, d'acord amb el número 3 de l'ordre, «[c]uando un Maestro se dirija á niños que todavía ignoren el castellano, no incurrirá en responsabilidad, si se sirve como de instrumento ó vehículo para su enseñanza, de un idioma que no sea el oficial», de tal manera que només fóra sancionable, segons el número 4 de l'ordre, «el

13. GM (1902), núm. 327 (23 novembre), p. 663-664.

14. GM (1902), núm. 356 (22 desembre), p. 1061.

caso de que el Maestro emplea idioma distinto del oficial, dirigiéndose á alumnos que sepan el castellano». Atès l'escàs nivell de competència en castellà dels infants del domini territorial del català en el tombant dels segles XIX i XX, això significava la despenalització *de facto* de l'ús docent de la llengua catalana. En efecte, tal com conclou Josep Grau (2006: 153), «cal pensar que a la pràctica [el Decret de Romanones] no s'arribà a aplicar, perquè, pel que sembla, cap mestre no fou sancionat» pel fet d'«ensenyar en llengua no castellana». Altrament, com afirma aquest mateix autor, entre aquest moment i el cop d'estat de Primo de Rivera, els diversos governs espanyols substituïrien «els atacs directes» a l'ús de llengües peninsulars diferents del castellà per la denegació del reconeixement del seu ús «als àmbits oficials».

2.2. El conflicte lingüístic en altres àmbits d'ús

2.2.1. Teatre

Entre les mesures contra l'ús públic de les llengües peninsulars diferents del castellà durant l'Antic Règim, podem destacar les Instruccions per a arranjar teatres i companyies còmiques fora de la Cort, de l'11 de març de 1801. D'acord amb aquesta disposició del primer ministre, Manuel de Godoy, «[e]n ningún teatro de España se podran representar, cantar, ni baylar piezas que no sean en idioma castellano, y actuadas por actores y actrices nacionales ó naturalizados en estos Reynos».¹⁵ No coneixem dades sobre el grau de compliment d'aquesta instrucció, però és pensable que fou escassament obeïda, per tal com el 15 de gener de 1867, més de seixanta-cinc anys després, el Ministeri de la Governació dictà una ordre reial de contingut semblant però d'abast més limitat:

En vista de la comunicacion pasada á este Ministerio por el Censor interino de Teatros del Reino con fecha 4 del corriente, en la que hace notar el gran número de producciones dramáticas que se presentan á la censura, escritas en los dialectos de algunas provincias, existiendo teatros especiales cuyas compañías solo representan en los referidos dialectos, y considerando que esta novedad ha de contribuir forzosamente á fomentar el espíritu autonómico de las mismas, destruyendo el medio mas eficaz para que se generalice el uso de la lengua nacional; la Reina (q. D. g.) ha tenido á bien disponer que en adelante no se admitan á la censura obras dramáticas, que estén *exclusivamente* escritas en cualquier de los dialectos de las provincias de España.¹⁶

15. «Ley XII. D. Carlos IV. en Madrid por la instruccion de 11 de Marzo, consiguiante á Real órden de 14 de Enero de 1801. Instruccion para el arreglo de teatros y compañías cómicas fuera de la Corte» (1805), a *Novísima recopilación de las leyes de España. Dividida en XII libros...*, llibre VII, títol XXXIII, p. 669-671.

16. *Boletín Oficial de la Provincia de Gerona* (BOPG) (1867), núm. 12 (28 gener), p. 3. La cursiva és afegida.

Segons testimonis de l'època, les companyies recorregueren a l'adverbi *esclusivamente* per continuar representant en català, bo i afegint algun personatge especialment connotat des del punt de vista dramàtic que s'expressava en castellà. Així, segons consignava el dirigent federalista català Valentí Almirall en un article coetani (A. Z., 1868: 18 i 19), una de les conseqüències d'aquesta ordre reial fou que, a partir d'aleshores, en nombroses obres catalanes hom feia «aparecer siempre en ridículo al personaje castellano, llegando un autor á escribir unos “Pastorcillos” en que todos hablaban catalan menos el diablo[,] que chapuceaba la lengua de Cervantes». En la mateixa línia, en un estudi sobre el teatre català guardonat als Jocs Florals, l'autor consignava que «[u]n efecte contraproductent resultá de la dita Real Ordre y fou que d'allavoras data en l'escena catalana aquella munió de *galoneros, estanya-paellas, franxutis y empleats*, tipos los més repugnants de la societat castellana y que gracias á Deu ha desaparecut avuy en dia» (Maluquer, 1878: 48; les cursives són de l'original). Fóra per això que, segons apuntava el mateix Almirall (A. Z., 1868: 19), la signatura de revocació d'aquesta ordre reial «fué quizá la última que puso en España doña Isabel II», abans de la revolució que posà fi al seu regnat.

2.2.2. Notariat

Atès que es tractava de documents privats, la penetració del castellà en els documents notariais fou molt lenta i les primeres disposicions normatives que hi establiren l'ús obligatori del castellà són de l'època del règim liberal. En realitat, durant el segle XVIII i el primer terç del XIX, el català era encara la llengua més utilitzada en els documents notariais, almenys a Catalunya (Solé i Cot, 1982: 41-43) i a Mallorca (Martínez i Taberner, 1998: 131). Tanmateix, a la Llei del 28 de maig de 1862, sobre la constitució del notariat,¹⁷ hom establí que «[l]os instrumentos públicos se redactarán en lengua castellana» (art. 25). Com apunta Martínez i Taberner (1998: 140), la desaparició del català dels documents notariais significava la pèrdua de «l'últim reducte formal de la llengua escrita».

Així mateix, el sistema d'oposicions per a accedir a la funció notarial implicà, segons Solé i Cot (1982: 46), que les places vacants de notari a Catalunya fossin copades per persones que no sabien la llengua del país. Les protestes provocades per aquest fet haurien empès el Govern a incloure, en el Reglament general per al compliment de la Llei, aprovat pel Decret reial del 30 de desembre del mateix any,¹⁸ l'obligació que «los aspirantes á Notarías en distritos donde vulgarmente se hablen dialectos particulares acreditarán que los entienden bastantemente» (art. 7). Amb aquesta finalitat, hom establí que hi hauria tres preguntes en la llengua en qüestió, en la qual hauria de respondre l'aspirant (art. 23). Així mateix, tot i que l'escriptura s'havia de redactar en

17. GM (1862), núm. 149 (29 maig), p. 1.

18. GM (1863), núm. 1 (1 gener), p. 1-2.

castellà,¹⁹ en cas que l'atorgant no l'entengués, el notari li havia d'explicar el contingut del document en l'idioma del país (art. 71). El reglament general per a l'organització i el règim del notariat, aprovat pel Decret del 9 de novembre de 1874,²⁰ mantingué el contingut tant de l'article 7 com el del 21 del Reglament de 1862 (amb els números 4 i 62, respectivament), però no el de l'article 23. La valoració de la competència en la llengua del país per a la provisió de places notariales vacants en territoris d'idioma altre que el castellà patí una altra rebaixa al Reglament per a oposicions entre notaris aprovat per l'Ordre reial del 23 de juliol de 1912,²¹ d'acord amb l'article 2 del qual l'acreditació de «conocimiento de dialectos patrios é idiomas» només es consideraria com a mèrit. Al Reglament per a oposicions a determinades notaries a la capital de les audiències territorials, aprovat per l'Ordre reial del 30 de juliol de 1913,²² la competència en aquestes llengües s'eliminà fins i tot com a mèrit per al proveïment de les places en aquests àmbits territorials. Tanmateix, el Reglament sobre organització i règim del notariat aprovat pel Decret reial del 9 d'abril de 1917 recollí, a l'article 210, el precepte de l'article 62 del Reglament del 9 de novembre de 1874, però afegint-hi la clàusula següent: «si lo considerase necesario, el Notario en los actos *inter vivos* podrá valerse de otras personas vecinos del lugar donde se autorice el documento, designadas por el otorgante, que, conociendo el castellano, hable[n] el dialecto de los otorgantes o testigos, haciéndolo constar en el documento».²³

2.2.3. Legislació civil i mercantil

En altres institucions dependents de l'Administració pública també es dictaren disposicions semblants a l'article 25 de la Llei del notariat. En efecte, la Llei provisional del Registre Civil, del 17 de juny de 1870,²⁴ establia que «[c]uando los documentos presentados se hallen extendidos en idioma extranjero ó en dialecto del país, se acompañará á los mismos su traducción en castellano, debiendo certificar de la exactitud de ella el Tribunal ó funcionario que los haya legalizado ó la Secretaría de la Interpretacion de lenguas del Ministerio de Estado, ó cualquier otro funcionario que para ello esté competentemente autorizado» (art. 28). Així mateix, en els procediments judicials

19. A banda de l'article 25, suara esmentat, l'article 71 també imposava l'ús del castellà en els documents notarians «[c]uando se hubiere de insertar documento, párrafo, frase ó palabra de otro idioma ó dialecto», per tal com s'hi ordenava que «se extenderá inmediatamente su traducción ó se explicará lo que el otorgante entiende por la frase, palabra ó nombre exótico».

20. GM (1874), núm. 315 (11 novembre), p. 375, per al decret aprovatori; el text del reglament, a GM (1874), núm. 317 (13 novembre), p. 396-397; GM (1874), núm. 318 (14 novembre), p. 412-413, i GM (1874), núm. 319 (15 novembre), p. 418-419.

21. GM (1912), núm. 212 (30 juliol), p. 239-240.

22. GM (1913), núm. 213 (1 agost), p. 262-263.

23. GM (1917), núm. 101 (11 abril), p. 65-67, per al decret aprovatori, i GM (1917), núm. 104 (14 abril), p. 115, per a l'article 210.

24. GM (1870), núm. 171 (20 juny), p. 1-2.

coneguts a la jurisdicció civil, la Llei d'enjudiciament civil, aprovada pel Decret reial del 3 de febrer de 1881,²⁵ ordenava que a «todo documento [públic] redactado en cualquier idioma que no sea el castellano se acompañarán la traducción del mismo y copias de aquél y ésta» (art. 601). En l'àmbit del dret mercantil, la Llei del 14 de maig de 1908²⁶ prescrivia que, per a ésser inscrites al registre del Ministeri de Foment, les companyies asseguradores havien de presentar un seguit de documents, enumerats al mateix article, «redactados en castellano o traducidos a este idioma» (art. 2), i hi havien d'escriure les memòries anuals (art. 14). Així mateix, el Reglament general per a l'execució de la Llei hipotecària, del 6 d'agost de 1915,²⁷ disposava que els documents «extendidos en latín y dialectos de España ó en letra antigua, ó que sean ininteligibles para el Registrador, se presentarán acompañados de su traducción ó copia suficiente hecha por un Titular del Cuerpo de Archiveros y Bibliotecarios ó por funcionario competente» (art. 48).

2.2.4. Legislació processal

En principi, la Llei d'enjudiciament criminal, aprovada pel Decret reial del 14 de setembre de 1882,²⁸ reconeixia el dret dels processats i els testimonis en procediments judicials de caràcter criminal que no entenguessin el castellà a ésser assistits per un intèrpret i que llurs declaracions constessin en l'idioma en què haguessin estat deposades i traduïdes al castellà (art. 398 i 440, respectivament). Això no obstant, el procediment de designació d'intèrprets previst a l'article 441 de la llei era francament inquietant, per tal com, si bé com a primera opció el legislador disposava que «[e]l intérprete será elegido entre los que tengan título de tales», això quedava condicionat al fet que «los hubiere en el pueblo». Altrament, «será nombrado un maestro en el correspondiente idioma», la qual cosa suposava un risc evident per a la seguretat jurídica de les parts, per tal com no era gens clar que la competència en l'idioma en qüestió d'un mestre que l'ensenyava com a llengua general inclogués les especificitats del llenguatge jurídic. Però és que el legislador fins i tot considerava procediments per al supòsit en què tampoc no hi hagués mestres de l'idioma en qüestió i preveia que assumís les tasques d'interpretació «cualquier persona que lo sepa». I fins i tot preveia un procediment per al cas en què ni tan sols així no es pogués designar intèrpret:

Si aun ni de esta manera pudiera obtenerse la traducción, y las revelaciones que se esperasen del testigo [quant als processats, l'article 398 remetia als 440 i 441 de la mateixa llei per al procediment a seguir en cas que no sabessin castellà]

25. El decret aprovatori, a GM (1881), núm. 36 (5 febrer), p. 326. L'article esmentat, a GM (1881), núm. 40 (9 febrer), p. 373-378.

26. GM (1908), núm. 136 (15 agost), p. 789-792.

27. L'article esmentat, a GM (1915), núm. 227 (15 agost), p. 458.

28. GM (1882), núm. 260 (17 setembre), p. 803-806; els articles esmentats, a GM (1882), núm. 276 (3 octubre), p. 18-19.

fueren importantes, se redactará un pliego de preguntas que hayan de dirigirsele, y se remitirá á la oficina de interpretación de Lenguas del Ministerio de Estado para que, con preferencia á todo otro trabajo, sean traducidas al idioma que hable el testigo.

El interrogatorio ya traducido se entregará al testigo para que á presencia del Juez se entere de su contenido y redacte por escrito en su idioma las oportunas contestaciones, las cuales se remitirán del mismo modo que las preguntas á la Interpretación de Lenguas.

Cal assenyalar, a més, que el legislador no especificava el procediment a seguir en el cas que la llengua del deposant fos un idioma peninsular diferent del castellà, per la qual cosa l'exercici efectiu del dret reconegut resultava encara més incert, en la mesura que aquestes llengües no eren matèria d'ensenyament escolar oficial i, doncs, no hi havia mestres especialitzats reconeguts oficialment.

En el cas dels procediments de caràcter civil, la Llei d'enjudiciament civil també preveia l'assistència d'interpret per als testimonis que no entenguessin o no parlessin el castellà (art. 657).²⁹ Tanmateix, el procediment de nomenament d'interpret per als testimonis en litigis coneguts en aquesta jurisdicció era encara més discrecional. L'article 657 prescrivia que havia d'ésser anàleg al del nomenament de pèrits, el qual preveia que, en cas que al partit judicial en què es dirimia el cas no hi hagués pèrits titulats en la qüestió sobre la qual havien de dictaminar i les parts no es possessin d'acord en el nomenament, «podrán ser nombradas cualquiera personas entendidas ó prácticas, aun cuando no tengan título» (art. 615), triades aleatòriament entre una terna elegida entre els que «en el partido judicial paguen contribución industrial por la profesión ó industria a que pertenezca la pericia». En cas que no hi hagués prou quantitat de noms, fóra el jutge competent qui hauria de nomenar el pèrit (art. 616).

2.2.5. Comunicacions telegràfiques

Les mesures restrictives de l'ús de llengües peninsulars altres que el castellà aplicades pels governs de l'Estat liberal no es limitaren als documents oficials. En efecte, el Reglament per al règim i servei interior del cos de telègrafs aprovat per l'Ordre reial del 25 de desembre de 1876³⁰ només autoritzava la transmissió de telegrames privats redactats en castellà, francès, italià, portuguès i alemany, amb el benentès que «las indicaciones necesarias para asegurar la trasmisión del Telégrama á su destino» s'havien de redactar en castellà (art. 498). El 15 de juliol de 1899, el president del Consell de Ministres, el conservador Francisco de Silvela, admeté, al Congrés dels Diputats, que «autorizada la comunicación telegráfica por cifra, desaparece toda razón para negarla á ningún idioma ó dialecto nacional», de tal manera que «sería verdaderamente in-

29. L'article esmentat, a GM (1881), núm. 40 (9 febrer), p. 377.

30. *Reglamento para el régimen y servicio interior del Cuerpo de Telégrafos* (1876), Madrid, Establecimientos Tipográficos.

comprensible é injustificado que ni el catalán, ni el vascuence, ni otro dialecto cualquiera de los que se hablan en España estuviera excluído del uso de todos los elementos que el Estado pone á disposición de los ciudadanos cuando se trata de comunicar pensamientos, ideas, afectos de familia, etc». ³¹ Finalment, el Decret reial del 20 de juny de 1904 del Ministeri de la Governació ³² autoritzà l'ús de «cualquiera de los idiomas y dialectos hablados en España para las conferencias telefónicas y para los telefonemas y telegramas privados interiores redactados en lenguaje claro y conforme á las disposiciones vigentes», per bé que l'autorització quedava condicionada al fet que «en alguna de las estaciones comunicantes haya personal capaz de comprender el lenguaje empleado» (art. 1). A més, el decret reial reafirmava que «[e]n la correspondencia que no tenga el Carácter de privada y en la comunicación oficial, ó sobre asuntos de índole administrativa, gubernativa ó judicial, sólo podrá emplearse la Lengua castellana» (art. 2), com també en «las líneas de Empresas de ferrocarril que no utilicen el sistema telegráfico Morse» (art. 3).

3. A TALL DE CONCLUSIÓ

El conflicte lingüístic al domini hispànic de la llengua catalana començà amb l'entronització d'una dinastia castellana als regnes de la Corona d'Aragó. Així, s'inicià un procés de castellanització dels estaments dominants, per llur proximitat amb la Cort, el qual s'intensificà amb la unió dinàstica amb la Corona de Castella. Durant aquests segles, el castellà atengué progressivament el caràcter de llengua de prestigi, bo i acostant-se al tipus ideal de llengua A esbossat per Fishman en la seva caracterització del concepte de *diglòssia*. Tanmateix, aquesta diglòssia tendencial tenia dos límits: el caràcter de llengua institucional del català fins als decrets de Nova Planta, la qual cosa li suposà un reducte de prestigi i un àmbit de funcionament com a llengua A, i el mateix caràcter classista de la societat de l'Antic Règim, on l'accés al coneixement del castellà estava restringit als estaments superiors i als grups socials emergents, la qual cosa impedí que aquesta diglòssia s'estengués socialment. Els decrets de Nova Planta suposaren la remoció del primer límit, però no la del segon. Arran de la liquidació de l'Antic Règim i l'inici del lent procés de construcció de l'Estat liberal, la tendència fou que la competència en castellà deixés d'ésser un símbol de distinció social i esdevingués una condició *sine qua non* per a exercir els drets de ciutadania reconeguts pel nou règim liberal. Tanmateix, la precarietat del procés de construcció nacional espanyola de l'Estat liberal i, en particular, del seu sistema d'ensenyament féu que l'extensió del coneixement del castellà als territoris d'idioma diferent fos molt limitada. A més, a Catalunya, a partir de la dècada de 1880, el mateix ideal sociolingüístic del liberalisme espanyol que imposava la diglòssia fou impugnat pel catalanisme polític, el

31. *Diario de las Sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados* (DSCCD) (1899), núm. 37 (15 desembre), p. 964-965.

32. GM (1904), núm. 173 (21 juny), p. 1113-1114.

qual reivindicà per a la llengua catalana el reconeixement de l'*status* de llengua A (reivindicació sintetitzada en el terme *llengua oficial*), amb la qual cosa, als límits objectius del procés de construcció nacional espanyol impulsat pel règim liberal, se n'hi afegí un altre, de caràcter polític, on ja no eren tan sols el ritme i els procediments per a realitzar l'ideal sociolingüístic del liberalisme espanyol que es qüestionava, sinó aquest mateix ideal.

BIBLIOGRAFIA UTILITZADA

- A. Z. [pseudònim de Valentí Almirall] (1868). «El renacimiento catalan». A: *Escritos catalanistas: El renacimiento catalan; las leyes forales y el carlismo en Cataluña: Artículos por A. Z.* Barcelona: Imprenta de Pedro Casanovas.
- ANGUERA, Pere (1997). *El català al segle XIX: De llengua del poble a llengua nacional*. Barcelona: Empúries.
- BALLOT, Joseph Pau (1987). *Gramatica y apología de la llengua cathalana*. Edició facsímil a cura de Mila Segarra. Barcelona: Altafulla. [1a ed., Barcelona: Joan Francisco Piferrer]
- COMAS, Antoni (1980). «Problemàtica de la "Decadència"». A: BRUGUERA, J.; MASSOT I MUNTANER, J. (ed.). *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ESTECHÉ, José M.; GALARZA, Aureliana (1918). «Los notarios y los idiomas y dialectos regionales». *Revista Jurídica de Cataluña*, tom XXIV.
- FERRER I GIRONÈS, Francesc (1993). *La persecució política de la llengua catalana*. 6a ed. Barcelona: Edicions 62.
- (1995). «Resistència a la substitució lingüística al Principat». A: BALSASOBRE, Pep; GRATACÓS, Joan (cur.). *La llengua catalana al segle XVIII*. Barcelona: Quaderns Crema.
- FISHMAN, Joshua (1972). *The sociology of language*. Rowley, Mass.: Newbury House Publishers.
- GRAU, Josep (2006). *La Lliga Regionalista i la llengua catalana (1901-1924)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- KAMEN, Henry (1995). «La política lingüística a Catalunya a l'època moderna». *L'Avenç*, núm. 189 (febrer).
- MALQUER VILADOT, Joan (1878). *Teatre català: Estudi històric-crítich*. Barcelona: Imprenta de la Renaixensa.
- MARFANY, Joan-Lluís (2001). *La llengua maltractada: El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*. Barcelona: Empúries.
- MARTÍNEZ I TABERNER, Catalina (1998). *La llengua catalana a Mallorca. Segle XVIII i primer terç del XIX*. Memòria de doctorat. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MONTOYA, Brauli (2012). «Els primers 80 anys de repressió lingüística institucionalitzada al Regne de València (1707-1787)». *eHumanista/IVITRA*, núm. 2.
- MORAL I AJADÓ, Xavier (1995). «Llengua i ensenyament al Principat». A: BALSASOBRE, Pep; GRATACÓS, Joan (cur.). *La llengua catalana al segle XVIII*. Barcelona: Quaderns Crema.
- NINYOLES, Rafael L. (1985). *Conflicte lingüístic valencià*. València: Eliseu Climent, editor.
- PRATS, Joaquim (1993). *La Universitat de Cervera i el reformisme borbònic*. Lleida: Pagès.
- PUIG, Miquel (1985). «Reglaments d'escoles de primeres lletres a Catalunya (1787-1801)». A: MONÉS, Jordi; SOLÀ, Pere (cur.). *Actes de les 7enes Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans: Escola i Estat*. Vic: Eumo.

- RAFANELL, August (1999). *La llengua silenciada: Una història del català, del Cinc-cents al Vuit-cents*. Barcelona: Empúries.
- RIQUER, Borja de (1994). «La débil nacionalización española del siglo XIX». *Historia Social*, núm. 20 (tardor).
- (2002). «El surgimiento de las nuevas identidades contemporáneas: propuestas para una discusión». A: GARCIA ROVIRA, Anna (ed.). *España, ¿nación de naciones?* Madrid: Marcial Pons.
- SANCHIS GUARNER, Manuel (2001). *Els valencians i la llengua autòctona durant els segles XVI, XVII i XVIII*. València: Universitat de València.
- SEGARRA, Mila (1996). «El conflicte lingüístic català-castellà als segles XVI i XVII». A: GABRIEL, Pere (dir.). *Història de la cultura catalana*. Vol. II: *Renixement i Barroc*. Barcelona: Edicions 62.
- SOLÉ I COT, Sebastià (1982). «La llengua dels documents notariais en el període de la Decadència». *Recerques: Història, Economia, Cultura*, núm. 12.